

AFG'ONISTONDAGI TURKIY XALQLARNING TARIXIY-SIYOSIY MAVQEYI (O'ZBEKLAR MISOLIDA)

A.H. Fayzullayev

doktorant,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Elektron pochta manzili: azizfayzullayev972@gmail.com

Kalit so'zlar: Turkiy til, sivilizatsiya, davlatchilik, etnos, shajara, Shimoliy Afg'oniston.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Afg'onistondagi turkiy etnoslar masalasi, jumladan o'zbeklar, ularning Shimoliy Afg'onistondagi siyosiy mavqeyi, tarixiy davlatchilik elementlari, o'zbek urug'larining tarqalgan joylari kabi masalalar ochib berilgan. Afg'onistondagi etnik o'zbeklar umuman turklar haqida bir qancha ishlar qilinganiga qaramasdan ushbu masala ilmiy nuqtai nazardan tarqoqligicha qolmoqda. Ushbu maqola yangi davr sharoitida xalqlar tarixini chuqurroq o'rganish uchun ijobiy qadam bo'ladi.

HISTORICAL AND POLITICAL POSITION OF THE TURKISH PEOPLE IN AFGHANISTAN (EXAMPLE OF UZBEKS)

A.H. Faizullayev

PhD student,

Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail adress: azizfayzullayev972@gmail.com

Key words. Turkish language, civilization, statehood, ethnos, genealogy, Northern Afghanistan.

Abstract: This article reveals the issue of Turkic ethnic groups in Afghanistan, including the Uzbeks, their political position in Northern Afghanistan, elements of historical statehood, and the distribution of Uzbek clans. Despite the fact that several works have been done about the ethnic Uzbeks in Afghanistan and the Turks in general, this issue remains fragmented from a scientific point of view. This article will be a positive step for a deeper study of the history of nations in the conditions of the new era.

ИСТОРИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ТУРЕЦКОГО НАРОДА В АФГАНИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКОВ)

A.X. Файзуллаев

докторант

Ташкентский государственный университет востоковедения

Адрес электронной почты: azizfayzullayev972@gmail.com

Ключевые слова:	Аннотация:
тюркский язык, цивилизация, государственность, этнос, генеалогия, Северный Афганистан.	В данной статье раскрывается проблема тюркских этносов в Афганистане, в том числе узбеков, их политическое положение в Северном Афганистане, элементы исторической государственности, распределение узбекских родов. Несмотря на то, что об этнических узбеках в Афганистане и вообще о тюрках сделано несколько работ, с научной точки зрения этот вопрос остается разрозненным. Данная статья станет позитивным шагом для более глубокого изучения истории народов в условиях новой эпохи.

Kirish

O'zbek-turklar Afg'onistonda yashovchi uchinchi yirik etnik jamoadir. Afg'oniston va uning atrofi tarixan G'aznaviylar, Buyuk Saljuqiylar, Temuriylar va Shayboniylar kabi turk davlatlari uchun mintaq bo'lgan.

Turkiy xalqlarning Shimoliy Afg'oniston hududidagi mavqeyi masalalari qahsidir ma'noda tarixchilar tomonidan o'rganilgan va tadqiq etilgan. Afg'on turklari Afg'onistonning shimoliy va sharqiy hududlarida yashaydi. Ko'pgina o'zbek turklari va turkman turklari dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadi. Aslida bu mamlakatning shimoliy qismi haqida manbalarda janubiy Turkiston, Afg'oniston Turkistoni yoki Bend-e Turkiston kabi atamalar qo'llaniladi. Qolaversa, asrlar davomida Usmonlilar hukmronligidan tashqaridagi turk mulklarida adabiy til sifatida qo'llanilgan turk tili aslida mumtoz sharq turkiy tili bo'lib, Mir Alisher Navoiyning vatanida bu til ham Chag'tay turkchasi deb atalgan. Navoyi o'sha davrda turkiy tilning eng buyuk shoiri va himoyachisi edi. Bu yurtda buyuk turk sivilizatsiyasining ikki buyuk merosxo'ri bor: o'zbek va turkman turklari kam imkoniyatlar va turli cheklovlarga qaramay, o'z tillarida adabiy kitoblar yozishni davom ettirdilar.

Tadqiqot usullari. Afg'on turklari yashaydigan joylar Turkiston va Katagan deb ikki viloyatga bo'lingan. Tarixda turli nomlar bilan uchragan Turkiston viloyati Eron chegarasidagi Hirot viloyatidan boshlab, Belh va Samangangacha bo'lgan Hirot, Badgiz, Faryob, Jevizjon, Seripul, Belh, Samangan viloyatlaridan iborat. O'zbekiston chegarasidagi viloyatlar va Turkiston viloyatining sharqida joylashgan Katagon viloyati, Baglon, Qunduz, Tahhar, Bedahsan viloyatlari. Afg'on turklari ham tirikchilik uchun Kobul, Hirot kabi hududlarda yashaydi. Ma'lumki, Afg'onistonda o'zbek turklari va turkman turklaridan boshqa turkiy millatga mansub qabilalar ham ko'p. o'zbek va turkman turklari; Ular, asosan, Amudaryoning chekkasida Kobul, Jauzjon, Faryob, Andxoy, Belh, Jalolobod, Qunduz, Xonobod, Hirot, Bedahshon, Badgis, Tahhar viloyatlarida joylashdilar. Bularidan tashqari, o'zbeklar va turkmanlar kabi aholisi bo'lmagan qirg'iz, uyg'ur, afshor, qoraqalpoq, qozoq va qipchoq kabi turkiy jamoalar ham Qizilbosh va Mo'g'ul kabi forsiyzabon jamoalarda yashaydi. Ayrim tadqiqotchilar ushbu hududda turkiy qabilalarning paydo bo'lishini V asrning ikkinchi yarmi, ya'ni eftaliylar yoki xioniylar davlatining paydo bo'lishi bilan bog'laydilar[1]. Ushbu davr turkiy xalqlarning tarix sahnasida o'zligini namoyon etishi bilan xarakterlidir. Ya'ni ular eftaliylar qiyofasida hokimiyat tepasiga chiqdilar[2]. Eftaliylarning markaziy poytaxti Bomiya bo'lsa, ikkinchi poytaxti Balx bo'lgan. Turk xoqonligi sharoitida tabiiyki, turkiy ulusning siyosiy mavqeyi yanada orta boshlagan. Mo'g'ullar bosqini davrida turkiy xalqlarning etnik qiyofasi yanada murakkab shakl kasb eta boshladi. Ya'ni, Mo'g'ullar qo'shini safida ko'plab turkiy askarlarning mavjudligi mo'g'ul askarlarining turkiy xalqlar tarkibiga singib ketishini ta'minladi. Ushbu jarayon etnik sahnada turkiy xalqlar tarkibida yangi etnonimlarning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. O'zbek elatining alohida etnik birlik (elat) bo'lib shakllanish jarayoni Markaziy Osiyodagi boshqa turkiyzabon xalqlardan birmuncha farq qiladi. O'zbek elatining mintaqdagi boshqa turkiyzabon xalqlardan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, ushbu elatning ajdodlari tub yerli etnik birliklar

asosida, ya'ni ikki til (turkiy va eron) turkumidagi xalqlarning aralashuvi jarayonida vujudga kelgan. Boshqa turkiyzabon xalqlar ham (masalan turkmanlar) ma'lum darajada o'zga tilli etnoslar bilan aralashganlar. Ammo o'zbek ajdodlari tarkibiga kirgan eron tilli komponentlar, boshqa turkiy xalqlarga nisbatan ko'proq bo'lgan albatta. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi – o'zaro sintez o'zbek elatini va keyinchalik millatini tashkil etgan. Har qanday xalq alohida etnik birlik (elat) bo'lib ma'lum bir hududda, ma'lum tarixiy davrda shakllanadi.

O'zbek xalqi ajdodlari ham elat bo'lib, Movorounnahr va Xorazm hududida, hamda ularga tutash bo'lgan mintaqalarda shakllangan. Muhammad Shayboniyxon hukmronligi (1500-1510) davrida turkiy xalqlar, xususan o'zbeklarning ijtimoiy-siyosiy mavqei yanada mustahkamlanadi. Uning vafotidan so'ng temuriylar va shayboniylarning mintaqa uchun davomli kurashi (1510-1589-yy.), keyinchalik temuriylardan (Shoh Jahon 1646-y.) Balxni vaqtincha egallashi, xullas davomli urushlar natijasidagi o'zgaruvchan muvaffaqiyat va mag'lubiyatlar xalqning hududiy parchalanishiga asos yaratdi. Eron hukmdorlarining ham hududni bosib olishi (Nodirshoh Afshor 1736-1747-yy.) ichki g'alayonlarning vujudga kelishiga asos bo'ldi, uning vafotidan so'ng (1747-y.) bugungi shimoliy Afg'onistonda turli bekliklar tuzildi. Badaxshon, Bomiya, Parvon, Panjsher, Kobul, G'azni, Qandahor, Paktiyo umuman Janubiy Afg'oniston Boburiylar qo'lida va ta'sirida bo'lgan. Hirot, Bodg'is ya'ni g'arbiy Afg'oniston Eron Safaviylari ta'sirida bo'lgan. 1885-yil inglizlar Hiroti Afg'onistonga berib, narigi tomonini Eronga bergan. Shimoliy Afg'oniston chegaralari 1895-yilgi rus-ingliz shartnomasiga ko'ra taqsimlangan. Sal orqaga qaytadigan bo'lsak, markazlashgan kuchga ega bo'lmagan kichik o'zbek xonliklarini Durroniylar 1750-1752-yillari bosib oladi. Natijada, Balx Durroniylar hokimiyati vakilligining markazi bo'lib qoladi. Lekin, mintaqa o'zbeklari o'z mustaqilligini qo'ldan bermaslikka intilishadi. "1756-yil Ahmadshoh Durroni mintaqaga kuchli qo'shin jo'natadi, so'ng, Ahmadshohning o'g'li Temirshoh hukmronligi davrida (1773-1793-yy.) to'rt marotaba harbiy qo'shin jo'natilishiga qaramasdan sezilarli muvaffaqiyatni qo'lga kiritmaydi. Qunduz bekligi mustaqil faoliyat ko'rsata boshlaydi. Balx va Aqcha Kobul syuzerenitetini[3] tan olsada, lekin davlatga soliq to'lashdan bosh tortadi"[4].

XIX asrlarning boshlarida o'zbek xonliklarining barchasi Balx Shibirg'on, Qunduz, Maymana, Mozori Sharif, Andho'y va Xulm mustaqil xonliklar sifatida faoliyat yurgizar edilar[5]. O'zbek xonliklarining ichida kuchlirog'i Qunduz xonligi bo'lib, u hatto Kobul amiri Do'st Muhammadxon (1826-1863-yy.) bilan elchilar almashib turganligi haqida ingliz sayohatchilari hamda siyosiy josuslari qayd etishganlar[6]. XIX asrning 50-yillarida Amir Do'stmuhammadxon mustaqil o'zbek xonliklarini egallash maqsadida o'g'li Muhammad Akramxonni ko'p sonli qo'shin bilan jo'natadi. O'zaro raqobatda bo'lgan kichik o'zbek xonliklari dushmanga qarshi yakdil faoliyat olib bormaydilar. O'zbek xonliklari Kobulga tobe bo'lib, birin-ketin o'z mustaqilligini yo'qota boradi. Natijada o'zbeklar yashovchi mintaqaga Afg'on Turkistoni yoki Janubiy Turkiston deb atalib, ushbu hududda hukumat vakili sifatida Do'st Muhammadxon o'z o'g'li Muhammad Afzalxonni tayinlaydi[7]. Aslida o'zbek xonliklarining bosib olish rejasini inglizlar rag'batlantirib turar edi. Chunki bu davrda Markaziy Osiyodagi o'zbek xonliklari (Xiva, Qo'qon, Amudaryoning chap qirg'og'idagi kichik o'zbek xonliklari ham Chor Rossiyasining ta'siriga tushish ehtimoli mavjud edi. Chunki etnik jihatdan o'zbek bo'lgan har ikki qirg'oqning xalqi o'zaro til topishsa unda inglizlar uchun qo'shimcha muammo paydo bo'lardi.

Natijalar. Kichik o'zbek xonliklari afg'on hukmdorlarining tazyiqidan yurak oldirib, o'zlari Chor Rossiyaga tobe bo'lish ehtimoli ham yo'q emas edi; Yuqoridagi jihatlarining uyg'un birikmasi: "Markaziy sharqqa ta'sir doirasini kengaytirish uchun Hindistonda inglizlarning Do'st Muhammadxonga mablag' va qurol jihatdan ko'magi uning g'alabasini ta'minladi[8]." Ushbu hudud to'liq qo'lga kiritilgach, mintaqada pushtunlarning ta'sirini oshirish siyosati qo'llaniladi[9].

Amir Abdurahmonning(1880-1901-yy) buyrug'i asosida 1884-1886-yillar 18 ming pushtun oilalari shimolga ko'chirib, o'zbeklardan tortib olingan hosildor yerlarga joylashtiriladi. 12 ming

o'zbek oilalari o'z hududlaridan majburiy Kobul va Jalolobodga ko'chiriladi[10]. Bunday migratsion siyosat tabiiyki mahalliy o'zbeklarning noroziligini keltirib chiqaradi. Amir Abdurahmon shimoldagi to'rt viloyat (Qunduz, Maymana, Shibirg'on va Balx)ni birlashtirib Chorviloyat deb ataydi va markazini Mozori Sharif deb belgilab, unga amakivachchasi Muhammad Is'hoqxonni vakil qilib jo'natadi. Muhammad Is'hoqxon mintaqaga xon bo'lish umidida Chorviloyatni mustaqil deb e'lon qiladi. Natijada o'zbeklar ham bosh ko'tarib Maymana va Andho'yni mustaqil o'zbek xonliklari sifatida e'lon qilib Rossiyaga qo'shilib, muhtoriyat olish uchun Turkiston o'lkasi ma'muriyatiga vakil jo'natishadi. Lekin Turkistondagi Chor Rosiyyasi ma'muriyati Afg'onistonning ichki ishlariga aralashmaslik yo'lini tutib, masalani ochiq qoldiradi. Natijada, 1888-yilning kuzida Amir Abdurahmonning qo'shini qo'zg'olonni bostirib ishtirokchilarni shavqatsiz jazolaydi. Bu aholining bir qismini (o'zbek, tukman, tojik) Amudaryoning o'ng qirg'og'iga o'tib ketishiga sabab bo'ladi.

Amir Abdurahmon shimoldagi turkiy xalqlar yashaydigan hududni Turkiston sifatida e'tirof etib, rasmiy hujjatlarda o'zini Afg'oniston va Turkiston amiri deb imzo chekkan[11]. Amir Habibullaxon (Amir Omonullaxonning otasi) hukmronligi davrida afg'on Turkistonidagi viloyatlar soni sakkiztaga yetib, tarixchi tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha "Turkistoni Sag'ir"[12] yoki "Turkistoni janubiy-e mutaaliqba-e Afg'oniston" deb yuritilgan. XIX asrning ikkinchi yarmidagi voqealar tasvirlangan asarlarda Shimoliy Afg'onistondagi viloyatlar soni turli tadqiqotchilar tomonidan shimoldagi viloyatlarni qattiq nazoratda ushlab turish uchun kichikroq viloyatlarni yirikroq, ta'sirli viloyat tarkibiga singdirib yuborish amaliyotlari keng qo'llanganligi bilan izohlansa, ikkinchi tomonda tadqiqotchilarning hudud tarixini puxta bilmasliklari bilan izohlanadi. Jumladan, Amerikalik general Yus Fondik afg'on Turkistonini Jayhun (Amudrayo) janubida joylashgan Badaxshon, Toxar, Balx viloyatlaridan iborat deydi[13]. To'g'ri bu davrda Maymana, Saripul hududlari Balx viloyatiga kirsada, Qunduz barcha davrlarda ham alohida viloyat sifatida faoliyat ko'rsatgan. Ibrohimbek Laqayning 1929-1931 yillardagi shimoliy Afg'onistondagi faoliyati shimolni afg'on rejimidan qutqarishga yo'naltirilgan edi. 1930-yilning bahoridan kuzigacha Ibrohimbek Qatag'on mintaqasida qator viloyatlarni Nodirshoh rejimdan ozod etib, o'zining boshqaruv usulini joriy etadi. Bu yerda ham inglizlarning Nodirshohga ko'magi Ibrohimbek kuchlarini chekinishga majbur etadi. Afg'onistonda harbiy muvaffaqiyat masalasida tashqi omil har bir ijtimoiy-tarixiy davrda muhim rol o'ynab, bundan keyin ham ushbu jihat yetakchi o'rin tutadi. Omonullaxon hokimiyat tepasi (1919-y fevral, 1929-y yanvar)dan ketgach ham taxtga qaytish harakatida bo'ladi. Hatto 1939-yil sobiq tashqi ishlar vaziri G'ulom Siddiqxon Charxiy vositasida Moskva rahbariyati bilan kelishuvlar olib borib, SSSR yordamida Afg'oniston taxtini qayta egallagach, Afg'on Turkistonini SSSRga berib, Britaniya Hindistoni (bugungi Pokiston)ning pushtunlar yashovchi shimoliy-g'arbiy hududlarini Afg'oniston tarkibiga kiritishni rejalashtiradi.

Xulosa o'nida Shuni aytish kerakki, Afg'oniston polietnik davlat sifatida yigirmadan ortiq millat vakillari istiqomat qilishadi. Yirik etnoslardan – pushtunlar, o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar, xazoralar, choraymoqlar, nuristonliklar, balujlar, pashshayilar, arablar, hindular va hokazolar. Yuqoridagi etnoslar orasida turkiylar va aynan o'zbeklar tarixan o'z siyosiy va ijtimoiy ahamiyatiga ega bo'lib kelgan. Afg'onistonda turkiy tilli xalqlarni turknajot yoki turktaborlar deyishadilar. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot natijasida bugungi Afg'onistonning shimoli o'zbek etnosining millat sifatida shakllanishi va rivojlanishida muhim ro'l o'ynagan. Shu bois, bugungi o'zbek millati tarkibidagi barcha elat va urug' vakillarini ushu hududda uchratish mumkin. Qatag'an mintaqasida o'zbeklarning qatag'an, laqay, qo'ng'iroq, qarluq, do'rman elatlari aksariyat miqdorni tashkil etadi. Andarob va Xinjon aholisining muayyan qismi o'zlarining asl kelib chiqishini turkiylardan deb hisoblashlarda – porsibonlardir. O'zbek etnosi tarkibidagi etnik birliklarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, masalaning muhim jihati har bir elat yoki urug' vakili umumiy millatga xoslik xususiyati bilan bir qatorda etnik o'ziga xoslik jihatlarini ham saqlab kelmoqdalarki, bugungi kunda ushbu

jarayonning ijobiy rivojini o'rganib, xususiylikning umumiylik sari o'sib o'tish qonuniyati asosida tadqiq etish milliy fanimiz rivojini ta'minlovchi omil sifatida muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. X.Xashimov “Узбеки северного Афганистана” – Moskva 1994.
2. Gankovskiy Yu.V.”Империя Дуррани”. – М., 1958.
3. M.Elphinstone An account of the Kingdom of Caubul. L, 1815
4. Wood J. A journey to the Kingdom of Kaobul . London. – 1872
5. Masson.V.M. RomodinV.A. История Афганистана. – М. 1965.
6. X.Xashimxanov. Узбеки северного Афганистана. –М. 1994
7. Kakar H.K. Government and Society in Afganistan. Austin , – 1975.
8. Fayz Muhammad Xazora, “Siroj –ut tavorix”. – Kobul.1912